

УДК 930.1(09):625.712.5(477.72)

*В.С. Гавриленко, канд. біол. наук;
Н.О. Гавриленко, канд. біол. наук; А.Ф. Рубцов, канд. с.-г. наук –
Біосферний заповідник "Асканія-Нова"*

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ДЕНДРОЛОГІЧНОГО ПАРКУ "АСКАНІЯ-НОВА"

Розглядаються сторінки історії становлення Асканії-Нова як осередку паркобудівництва та інтродукції рослин на степовому півдні України. Хоча пріоритет у її заснуванні належить герцогу Фердинанду Ангальт-Кетенському, своїм розквітом та славою вона завдячує Фальц-Фейнам.

Ключові слова: Асканії-Нова, інтродукція.

*V.S. Havrylenko, Dr.; N.O. Havrylenko, Dr.; A.F. Rubtsov, Dr. –
Biosphere preserve "Askaniya-New"*

Little-known pages of Askania Nova dendrological park creating history

The pages of Askania Nova history are written. Askania Nova had become the centre of park's building and plant's introduction in the steppe South of Ukraine. Askania Nova became world-wide known thanks to Falz-Fein family.

Keywords: Askania Nova, introduction.

Обставини заснування не тільки дендрологічного парку "Асканія-Нова", а і однойменного селища, досить своєрідні. До початку XIX ст. територія, про яку йдеться, була так званим диким полем, яке простягалось від Криму до Приазовської височини. Землеробство в межиріччі Дніпра і Молочної було розвинене дуже мало, оскільки місцевість являла собою незайманий степ, в якому не було річок, струмків, ставків. Присутність людей тут виявлялася, переважно, у наявності великої соляної дороги – Чумацького шляху, яким із Криму та Одеси углиб Росії тягнулися сотні возів із сіллю, та пересильних етапів для злочинців (до цього часу неподалік Асканії-Нова є село з красномовною назвою Новий Етап; був ще Старий Етап, він знаходився на теперішній території дендрологічного парку). Для швидшого заселення і освоєння краю російський уряд на пільгових умовах продавав ці землі бажаючим, особливо іноземцям.

Німецький герцог Фердинанд Ангальт-Кетенський, задумавши придбання земель на півдні Малоросії, сподівався на значний зиск: безмежні місцеві степи здавалися дуже привабливими для розведення овець. Тому, купивши в 1828 р. в цій місцевості ділянку розміром 42345 десятин, він відрядив своїх підданих заснувати тут колонію, де, переважно, мало розвиватися вівчарство та пов'язані з ним чисельні ремесла. Однак колоністи зіткнулися з труднощами, до яких вони були не готовими: влітку з великою спекою протягом декількох тижнів (а в Асканії-Нова вона сягала 40,25°), суховіями, тривалими періодами без дощу і снігу, а взимку – лютими морозами, що теж тягнулися тижнями [17]. Таємний радник герцога з фінансів фон Бер, який з комісією відвідав поселення у 1833 р., так описував свої враження: "Лесов не имеется, лишь изредка встречаются отдельные деревья. Из-за глинистого грунта, не пропускающего сырость, нечего и думать об облесении края в больших размерах" [цит. за 4]. Все ж таки серед служб, створених управите-

лем маєтку, було лісництво, де із насіння вирощувались саджанці різних дерев [14]; ним керував спеціально підготовлений лісничий.

Той, хто після багатоденного переїзду по обпаленому сонцем степу, змучений нестерпною спекою, курявою і постійною спрагою добирався, нарешті, до Асканії-Нова, бачив будинок головного управителя (з черепичним дахом), два житлових будинки для інших колоністів, будинок для челяді, конюшню, корівник, комори, столярну майстерню, робочий сарай, каретний сарай (все – під очеретом). Був один колодязь, воду з якого піднімали за допомогою фізичної сили – педаллю. В архіві герцога містилися такі описи поселення: "... с западной стороны жилого дома, непосредственно примыкая к нему, находится так называемый сад для гуляния... Здесь растут акации и кустарники. Между ними несколько чахлах, тощих фруктовых деревьев (карликовые фруктовые насаждения)... За пределами деревенского рва... размещен т.н. виноградник... Так как виноградные лозы развиваются здесь довольно слабо, была предпринята попытка выращивать вместо них лес. Но и она не увенчалась успехом. Площади с возвышенным местоположением, подверженные жестоким засухам, для разведения леса ни в коей мере не годятся... стержневой корень любого дерева не пробьется сквозь чрезвычайно твердый слой глины степной почвы... Вообще возможность закладывать здесь лесонасаждения открывает лишь очень дорогостоящая вспашка. Но выращивать деревья имеет смысл до того возраста, при котором стержневой корень упирается в невспаханный слой грунта. Не только земля, но и небо препятствуют разведению леса в южнорусских степях. Здесь... атмосферные осадки в виде росы, дождя и снега зачастую отсутствуют в течение месяцев. Так, в 1832-1833 годах в герцогской степи 22 месяца напролет не выпадал даже незначительный дождь или снег" [цит. за 14, с. 32].

У цих незвичних умовах управителі герцога не знайшли оптимальних методів господарювання і колонія занепадала. Володимир Фальц-Фейн так коментує герцогський період в її історії: "Неопределенно, неуверенно и без знания истинного положения дел в течение 27 лет велось хозяйство в Аскании-Нова... Поэтому самым подходящим выходом из положения была, очевидно, продажа владения. С этой продажи степных областей Аскания-Нова и Дух-Финей начался новый этап в истории бывших имений герцога Ангальтского в Таврии" [14, с. 44].

У жовтні 1856 р. Асканія-Нова стала власністю Фрідріха Фейна, нащадка німецького переселенця Іоханна Фейна, який перебрався до Росії в 1763 р. Єдина донька Фрідріха Фейна та його помічник Іоханн Готліб Пфальц, одружившись, стали засновниками сім'ї Фальц-Фейнів. Асканія-Нова після смерті подружжя перейшла у спадок їхньому старшому сину Едуардові. Тут 16 квітня 1863 р. народився Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн, фундатор всесвітньо відомих заповідника, зоопарку та дендропарку (рис. 1; подається за фотографією Г. Рібергера, препаратора та фотографа Ф.Е.Ф.-Ф.). Захоплення Фрідріха природою позначилося на вигляді маєтку уже в середині 80-х років: біля старого житлового будинку була зведена спершу одна велика вольєра, а пізніше влаштований зоопарк. Власне, створення деревних

насаджень розпочалося саме тут. І. Лукашевич, який побував у Асканії-Нова в квітні 1914 р. і опублікував в 5-10 номерах "Охотничьего вестника" велику статтю "Моя поездка в Асканию-Нова", навів схему маєтку (рис. 2) і описав його [8]. Зоопарк (автор називає його зоосадам), в якому були розміщені вольєри, мав разом із ставком площу 35 десятин; він на третину складався із парку, а решту займав степовий простір. В парку росли переважно листяні дерева (верба, біла акація, ясен) і тільки біля панського будинку – невелика група ялин і сосен. По всьому парку серед великих дерев було багато різноманітних чагарників. Функціонально він слугував потребам утримання тварин. Так, щоб перешкодити птахам (в 1914 році в зоосаду утримувалось їх 226 видів), які мешкали не у вольєрах, за допомогою дерев вилітати за межі парку, великі дерева на певну відстань не доходили до огорожі і замінювалися чагарниками. Багато птахів знайшли серед рослин для себе своєрідну екологічну нішу: "Глухари облюбовали себе район елей, косачи – заросль сосняка, белые куропатки, не найдя излюбленных моховых полей, прочно обосновались среди кустарников, вблизи самой веранды дома; пеганки почти исключительно держатся у обрывистых берегов, где в норах им удобно устраивать свои гнезда; кряквы и подобные им утки, а равно разная болотная птица широко разместились по влажным, тенистым местам всего парка" [9, с.108]. Зоосад надзвичайно вдало було розміщено безпосередньо біля садиби: "Тут же Вы слышите и пение канареек, свободно перелетающих с дерева на дерево, или невольно внемлете монотонному воркованию голубя-турлушки, обычно воркующего на тополях, спускающих свои ветви прямо к столу..." [4]. Птахи, яких утримували в вольєрах, також мали комфортні умови: "Вольеры для средних и мелких птичек, для их первоначального приручения, не оставляют желать лучшего... в смысле благоустройства – внутри журчит или переливается вода, зеленеют травы, деревца" [4]. При цьому загальне планування парку було ретельно продуманим: декілька гарних доріжок перетинали його вздовж і впоперек, твірні серед густої зелені виразні мальовничі куточки. Враження доповнювали заповнені водою канали, які не тільки використовувалися для поливу, а й були окрасою парку.

У 1887 р. в Асканії-Нова починається розбудова ботанічного саду. На його території було викопано 8 колодязів 20-25-метрової глибини, оснащених ручними помпами. Полив проводили з ранньої весни до початку зими; воду розвозили в бочках і відрами поливали кожен саджанець. Але води було недостатньо і, за свідченням садівника С.А. Філоненка, який працював у парку більше 30 років, рослини погано приживались, росли повільно і щорічно гинули тисячами [2]. Аналогічне зауваження робить і П. Козлов, який був близько знайомий з Ф. Фальц-Фейном і бував у його маєтку: "Владелец Аскании-Нова долго боролся из-за древесных насаждений парка, прежде, нежели получил блестящие результаты. Сначала не доставало воды..." [4]. І тільки коли було пробурено декілька артезіанських свердловин глибиною 40-70 м, встановлено локомотив, а пізніше – потужні електромотори, споруджено 16-метрову водонапірну башту (рис. 3) і облаштовано самопливний полив, стан парку почав покращуватися. Судячи з цього, можна стверджувати, що на по-

чатку розбудови парку тут могло зростати обмежене коло видів, найбільш посухостійких, які були основою й орнітопарку (так і дотепер називають парк на території зоопарку), і що ботанічний парк, для створення якого було використано 220 видів дерев і чагарників та багато садових форм і сортів [12, 1], сформувався десь у період після 1892 року і до 1909 р.: перша дата визначає початок стабільного і достатнього поливу, а в 1909 році розпочався останній етап його розбудови – оформлення хвойними рослинами [7]. До 1914 р. він уже мав квітучий вигляд: "От "зеленого дома" (рис. 4; за фотографією Г. Рібергера) широко раскинулся описываемый сад со множеством дорожек, представляющих из себя замкнутую сеть, так что сколько бы вы не ходили – нигде не попадете в тупик. Несколько художественных фонтанов придают этому саду особую прелесть и роскошь... Платаны, туйи, крымская ель, пирамидальный дуб, сапфора, несколько сортов тополя, клены, бересты, акации и многие другие виды древесных и кустарниковых пород представляют из себя насаждения сада. Но с каким вкусом и знанием дела расположены здесь деревья и кустарники!... Великолепен пруд этого сада, а за ним оригинальнейший грот-беседка" [10, с. 152]. Володимир Фальц-Фейн запам'ятав парк таким: "Ботанический сад отличался от зоопарка не только растительным миром. Здесь было меньше воды – только один, хотя небольшой, но живописный, с очаровательными гротами пруд (рис. 5) населяли утки, гуси и лебеди с красивым оперением. А вот каналы, характерные для зоопарка, уже не встречались... По своему устройству ботанический сад соответствовал зоопарку. Тут, со стороны дороги, привлекали внимание лесные насаждения. Остальная часть, почти половина общей площади, представляла собой первозданную огражденную степь, лишь в отдельных местах засаженную группами деревьев и кустарников. Подобно зоопарку, ботсад граничил и с открытой степью. Особенной красотой блистали благородные серебристые, голубые ели, сирень, буки, вязы, тополя. По краям ботанического сада росли местами широкие ряды елей и сосен... В центре находился фруктовый сад, разбитый в форме прямоугольника" [14, с.82]. "Парки ежедневно поливаются водой и подгребаются граблями. Одна только эта работа обходится в год что-то около 10000 рублей" [11, с.188].

Фрідріх Едуардович переймався не тільки створенням зелених насаджень у своєму маєтку, а і піклувався про озеленення округи. У 1899 р. він безкоштовно відвів 5 десятин землі земству Дніпровського повіту для створення розсадника. Там було побудовано дім для садівника, колодязь, погріб, сарай. Вирощували саджанці дерев і чагарників, виноградну лозу. Між іншим, на цьому місці зараз існує невелике село з назвою "Питомник".

Слава Асканії-Нова в Росії почала помітно зростати з 1909 р., а особливого розквіту вона досягла в 1913-1914 рр., перед початком першої світової війни [3], хоча на той час далеко за кордоном і навіть у Америці про неї вже добре знали [8]. Але у 1917 р. Фрідріх Фальц-Фейн був змушений її покинути. Із весни 1919 р. маєток потрапив у вихор громадянської війни, а події 1920-го особливо помітно позначилися на його долі. Війська ворогуючих сторін з перемінним успіхом займали садибу і несли з собою смерть і розруху.

Цього року загинуло більше 3/4 населення зоопарку [5], який на той час був одним із трьох найбільших приватних зоопарків Європи. До того ж, розпочалася посуха [15]. Ще тяжчим, ніж громадянська війна, для Асканії-Нова став 1921 рік, коли небувала дворічна посуха збіглася з кризою водопостачання. Дуже постраждав ботанічний парк, на відміну від орнітологічного, втрати якого були дуже незначними [16]; його врятувало те, що зрошувальні канали все-таки намагалися наповнювати водою, щоб врятувати решту тварин. Однак криза не минала і, за свідченням директора тоді вже державного заповідника М. Колодько, на 1924 рік стан його "...не можна було не визнати за катастрофічний" [6, с. 5]: дерева і в ботанічному, і в орнітологічному парках стояли не поливані і багато цінних дерев загинуло; садова шкілька на 5 га, виноградники, кісточковий сад загинули.

Багато видів і форм деревних рослин в ботанічному парку випали, і в середині 30-х років його складали 150 таксонів [12, 1]. Поповнення насаджень розпочалося тільки після другої світової війни, а їх реконструкція в значних масштабах проводиться тільки останні 10 років. Для забезпечення робіт зі збереження і відновлення видового складу і фітоценотичної структури насаджень розроблено принципи реконструкції деревостанів старого парку [13]. Проводиться значна робота і в насадженнях орнітопарку – рубки догляду та відновлювальні посадки. Вилучено біля 1500 елімінантних дерев та чагарників, висаджено 3500 саджанців 25 видів деревних рослин.

Зауважимо, що в Асканії-Нова ніколи не було палацу. Довгий час центром економії був будинок управителя, побудований ще людьми Ангальт-Кетенського. У ньому певний час проживали і Фальц-Фейни. Саме він асоціюється з асканійською садибою. Батьки Фрідріха мали ще надзвичайно гарні палаци у Гаврилівці, на Дніпрі, та у Преображенці поблизу Каркінітської затоки Чорного моря. У 80-і роки в Асканії-Нова вони побудували через вулицю від старого новий двоповерховий, так званий "зелений дім", від якого починався ботанічний парк. У 1924 р. ця будівля зазнала значних пошкоджень і пізніше перебудовувалася. Після війни у "зеленому домі" влаштували селищний клуб. Його було зруйновано у 1989 р.

Центральною садибою заповідника довгий час був старий дім. Під час революції він не постраждав, але в 1920 р. латиські частини спалили всі меблі червоного дерева [5]. З часом дім, як і деякі інші старі споруди, руйнувався через конструктивні помилки будівельників, і його довелося реконструювати. На жаль, завершенню робіт перешкоджають фінансові труднощі, які і досі не вдалося подолати. А от територія старого маєтку поступово упорядковується. Відповідно з колишнім виглядом в партерній частині закладені квітники, проведені рубки догляду та посадки окремих солітерів і груп рослин, що сприяє більш гармонійному сприйняттю садиби і парку в цілому. Однак для повного відновлення необхідний проект реконструкції парку, який би поєднував в єдине ціле садибу, задуми її засновників, сучасне функціональне призначення, ландшафтні вимоги сьогодення та враховував би економічні можливості.

Література

1. **Воинов Г.В.** Интродукция деревьев и кустарников в Ботаническом парке Аскания-Нова// Бюл. Глав. ботан. сада. – 1951, вып. 8. – С. 20-26.
2. **Воинов Г.В.** Орошаемые лесопарковые насаждения в условиях засушливых степей (Аскания-Нова, Октябрьский парк, совхоз "Приморье"). 1. Аскания-Нова// Труды Крымского филиала Академии наук СССР. – 1953, т. VIII. – С. 69-85.
3. **Завадовский М.М.** Общий очерк и история развития Аскании-Нова// Аскания-Нова. Степной заповедник Украины. – М.: Гос. изд-во, 1924. – С. 1-60.
4. **Козлов П.** Аскания-Нова в ее прошлом и настоящем// Русская старина. – 1914. – XLV.
5. **Козлов П.К.** Из научной жизни провинции. Аскания-Нова// Наука и ее работники. – 1921, № 6. – С. 32-36.
6. **Колодько М.** До сторіччя і сучасного стану "Асканії-Нова", нині Першого Степового Державного заповідника "Чаплі" (1828-1928)// Вісті Держ. Степов. Зап-ка "Чаплі" (к. Асканія-Нова). – 1929, т. VI. – С. 5-11.
7. **Курдюк М.Г.** Історико-географічна характеристика заповідника "Асканія-Нова"// Рослинні багатства заповідного степу і ботанічного парку "Асканія-Нова". – Київ: Наук. думка, 1974. – С. 3-10.
8. **Лукашевич И.** Моя поездка въ Асканію Нова// Охотничій вѣстникъ. – 1916 а, № 5. – С. 84-87.
9. **Лукашевич И.** Моя поездка въ Асканію Нова// Охотничій вѣстникъ. – 1916 б, № 6. – С. 107-109.
10. **Лукашевич И.** Моя поездка въ Асканію Нова// Охотничій вѣстникъ. – 1916 в, № 8. – С. 151-153.
11. **Лукашевич И.** Моя поездка въ Асканію Нова// Охотничій вѣстникъ. – 1916 г, № 10. – С. 186-189.
12. **Липа О.Л.** Ботанічний парк в Асканія-Нова// Журнал Інституту Ботаніки УРСР. – 1939, № 20 (28). – С. 155-171.
13. **Рубцов А.Ф.** Збереження та відновлення насаджень державного дендрологічного парку "Асканія-Нова" (методичні рекомендації). – Асканія-Нова, 2000. – 49 с.
14. **Фальц-Фейн В.** Аскания-Нова. – Киев: Аграрна наука, 1997. – 348 с.
15. **Фортунатов Б.К.** Два года жизни Аскании-Нова (1921-1922)// Аскания-Нова. Степной заповедник Украины. – М.: Гос. изд-во, 1924 а. – С. 63-80.
16. **Фортунатов Б.К.** Зоопарк// там же, 1924 б. – С. 117-197.
17. **Teetzmann Franz.** Ueber die Südrussischen steppen und über die darin im Taurischen Gouvernement belegenen Besitzungen der Herzogs von Anhalt-Kothen// Beitrage zur kenntniss des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens. Elfte Bändchen. – St. Petersburg. – 1845, P. 86-135,8; цит. у перекладі Дм. Зерова, за редакцією проф. О. Янати: Вісті Держ. Степов. 3-ка "Чаплі" (к. Асканія-Нова). Рік 1924. – Харків. – 1926, т. III. – С. 121-146.

УДК: 502.3 630*187

Л.М. Петрова, канд. с.-г. наук – УкрДЛТУ

СТРУКТУРА МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ОБ'ЄКТІВ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Виконано аналіз структури мережі заповідних об'єктів заходу України. Встановлено її ландшафтно-географічну репрезентативність.

Ключові слова: прикордонна мережа, біорізноманіття, ландшафтне різноманіття.

L.M. Petrova – USUFWT

Structure of the Nature protection network in West Ukraine

The explored structure of the network of objects of natural reserved fund of the West of Ukraine. We defined relative part of the protected territories within the limits of natural landscapes.

Keywords: nature protection network, biodiversity, landscape diversity.